

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A Nemzet iskolai történetének történetisége

– *avagy a birodalmi romokon kialakuló nemzeti történetírás létrejötte, intézményesülése és pedagógiai térnyerése Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában*

Ducieux, Marie-Élizabeth (éd.): *Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe-XXe siècles*. A *Histoire de l'Éducation* folyóirat különszáma, 86., 2000 május.

Service d'histoire de l'éducation – INRP: Paris, 2000. 195.

Nemzet, Történelem(írás) és Iskola(i oktatás). A (nemcsak) történészek által művelt nacionalizmus kutatás szinte közhelyszerű premisszájának tűnhet azon folyamatok történelmi keresztmetszetben való vizsgálata, amelyek során az imént említett három tényező közül a két utóbbi kötelező jelleggel rendelődik egymás mellé, az előbbi – a nemzet – hatékony és tartós megkonstruálásának reményében. Sokan megírták már annak történetét, miként farag – több-kevesebb sikerrel – a modern (nemzet)állam két alapvető indukátora és üzemmentartója, azaz az általános tan- és hadkötelezettség, kiépülő intézményeinek segítségével, akár néhány évtized leforgása alatt is, például „parasztból franciát”.¹ Vagy annak a történetét, hogyan teszi önmagát a 19. századtól (főként az iskolai oktatáson keresztül) masszívan homogenizálódó nemzeti kultúra egyfajta elengedhetetlen „belépőjegygyé a teljes körű állampolgársághoz és az emberi méltósághoz, a társadalom tevékenységében

¹ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford UP, 1976.

való részvételhez”, hogy végül „a kultúrát közvetlenül önmagáért imádjuk”, amely jelenség lényegében „nem más, mint a nacionalizmus” *par excellence*.²

A Habsburg birodalomhoz tartozó térségek 18–19. századi történelmére szakosodott Marie-Élisabeth Ducreux által szerkesztett, a párizsi *Institut national de recherche pédagogique* által kiadott kötet igazi nóvumát tehát kevésbé téma-választásának kivételessége adja, mint inkább vizsgálódási kereteinek sokatmondó koordinátái. A tér- és időbeliek tudniillik. Hiszen, ismerve a francia történetészek általános érdeklődési horizontjának határait, bizonyára kellemesen lepi meg az olvasót, hogy a nagyobbbrészt francia történetészek (a kötet hét szerzőjéből négy) milyen magabiztos könnyedséggel ismerik ki magukat – a korántsem a nyugat-európai nemzetépítési modelleket szabványyszerűen reprodukáló, sokáig általuk leginkább *terra incognita*ként kezelt – közép-, kelet-európai és balkáni térség nemzetté alakuló népeinek, társadalmainak oktatás- és kultúrtörténetében (amiben persze minden bizonnyal komoly érdemei vannak a gondos szerkesztői munkának is). Teszik mindezt úgy, hogy az egykori többnyelvű, soknemzetiségű és dinasztikus szervezőelvű birodalmak igazgatási keretei között lassan (vagy néhol inkább nagyon is rohamléptekkel) nemzetekké kristályosodó etnikai közösségek saját (és a legtöbbször mindenkori szomszédaiak hasonló törekvései ellenében artikulálódó) nemzeti emlékezetéhez kapcsolódó narratívák iskolai intézményesülésében a jellegzetes fordulópontokra koncentrálnak. E folyamat időbeli sűrűsödési pontjai pedig a 18. század végétől (a lengyel nemzettudatról szóló tanulmány) egészen a múlt század végi rendszerváltások félmúltjáig (az 1944 és 1989 utáni bolgár történelemtankönyvek összehasonlító vizsgálata) szóródnak, az egyes nemzeti történelemtől és a történetési témaválasztás konkrét optikájától függően. A hét írást egybefűző kötet – a bevezető tanulmányul szolgáló, a szerkesztő által jegyzett szöveg kivételével – minden esetben egy-egy közép-, kelet- illetve délkelet-európai nemzeti historiográfia iskolai intézményesülésének konkrét problémáira, választási kényszereire, illetve sokrétű, inherens ellentmondásaira igyekszik rávilágítani. Így szembesülhet a gyűjteményt kézbevevő frankofon olvasó³ a lengyel, a cári Oroszországhoz tartozó „kisorosz” térségeken belüli ukrán, a prágai cseh (valamint az elkerülhetetlenül hozzá kapcsolódó, jobban mondván tőle mindinkább elváló német), a román és a bolgár nemzetépítési stratégiák új- és/vagy jelenko-

² Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája, In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmé a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó: Pécs, 1995. 192–193.

³ Illetve a franciául kevésbé olvasó is, amennyiben a kötet végén található angol- és németnyelvű rezümékéből kíván tájékozódni a tanulmányok tartalmáról.

ri sikereit elősegíteni hivatott (illetve nehézségeit részben gerjesztő) iskolai történelemoktatások összetett, de sok tekintetben nagyon is hasonló kényszerek és lehetőségek mozgatta problémáival.

A problémakör heterogenitását kiválóan foglalja panorámaszerű képbe (kijelölve egyben a tanulmánykötet vizsgálódási kereteit) a szerkesztő, Marie-Élizabeth Ducreux bevezető írása („Nemzet, állam, oktatásügy. A történelem oktatása Közép- és Kelet-Európában”). A szintézis igényével rajzolt körkép felvázolja a térség sajátos állami és etnokulturális („Birodalmak, Nemzet, Állam” című alfejezet), valamint oktatási intézményekbeli (különösen a Habsburg birodaloméit bemutató alfejezet) faktorainak szerteágazó diszkrepanciáit, majd ezután jut el odáig, hogy a korszak és a térség intézményesülőben lévő történetírásainak egyfajta tipológiáját kísérelje meg felállítani. A megcélzott befogadói horizont és rendeltetés alapján tehát megkülönböztethetünk, sokszor egymással párhuzamosan is érvényesülő, „nemzetkonstituáló” (*histoire fondatrice*), „professzionális” (*histoire professionnelle*) és „népszerűsítő iskolai történetírást” (*histoire scolaire vulgarisatrice du Génie national*), sőt, egyes esetekben még egyfajta „szinkron”, illetve birodalmi-patrióta (*histoire synchronique de la Monarchie des Habsbourg*) történetírói praxist is a vizsgált térségnek a kor folyamán kiépülő, professzionalizálódó historiográfiájában.

Első nemzeti esettanulmányként Daniel Beauvois-nak a „lengyel kivételességet” górcső alá vevő tanulmánya („A XIX. századi lengyel történeti tudat mítosz- és történetírás között”) azt a sajátos történelmi paradoxont járja körül, hogy a klasszikus európai nemzetépítés korszaka hajnalán politikai értelemben részekre szakadó, tartósan eltűnő „lengyel nemzet(állam)”, pontosabban annak szellemi elitje, miképpen próbálkozik, mind a szomszédos impériumok fennhatósága alá vont egykori lengyel területeken, mind pedig a jobbára párizsi emigrációt jelentő külhonban, nemzeti történetírást és nemzeti szellemiségű történelemképet konstruálni, majd azt sikerrel átörökíteni a jövő lengyelajkú és/vagy -érelmű generációinak. Ez a – meglehetősen rögzösnek bizonyuló – út a *Rzeczpospolita* eltűnése előtt az intézményesült formában valójában még nem is igazán létező „nemzeti” történetírás csíráitól a „krakkói és varsói (inkább szellemi műhely értelemben vett) iskolán” át az első történész szakfolyóiratok születéséig vezetett – olyan köztes állomások etapjain keresztül, mint a forradalmár és történész Joachim Lelewel munkái, vagy a század utolsó harmadában kibontakozó lengyel történelmi festészet panteonja. A 19. század folyamán egyre inkább „szizofrenizálódó lengyel történeti tudat” elsődleges formálói, kevés kivételtől eltekintve, egyfelől ambiva-

lens távolságtartásra törekedtek az 1795-től 1918-ig tartó *Rozbiór* alatt a *status quo*-t képviselő impériumok birodalmi diskurzusaival, másfelől viszont kezdetét vette egy folyamat, amely a lengyel történelem olykor már-már patológikus szimptomáikat felvillantó szakralizációját és szoterológiai régiókba való magasztalását tekintette feladatának (mindenekelőtt a lengyel romantikus írók és költők művei népszerűségének köszönhetően). A 20. század eleje és az első világháború borzalmakkal terhes időszaka pedig egy olyan, lényegében homogén lengyel történeti tudatot örökölt a (lengyelek számára különösen hosszú) 19. századból, mely ekkorra már jelentős mértékben militarizálódott és a hajdani multietnikus és sokvallású „nemesi köztársasági” lengyel birodalom területét és népességét ellentmondást nem tűrve akarta azonosítani a lengyel nemzettel. A 19. századi sebek lassú gyógyulási folyamatát a későbbiekben ráadásul az sem igazán segítette, ahogy végül Teheránban „átvágták a gordiuszi csomót”.

Amíg a lengyel nemzettudat ideáltípusának elsődleges fenntartója az egykori történelmi állam és a politikai vezetőréteget adó nemességének politikatörténete, illetve ennek sokrétű, az irodalomban és képzőművészetben idealizált vulgarizálása volt, addig az egykori *Rzeczpospolita* hatalmas délkeleti határterületeinek („Ukrajna”) döntő többségét alkotó szlávajkú és pravoszláv hitű népesség nemzetté formálódása előtt, inkább a „herderi receptnek” megfelelően, azoknak a lelkes, jóllehet eleinte leginkább lengyel vagy oroszajkú egyetemi oktatóknak a tevékenysége nyitott utat az „autentikus népi (*narod*) tradíciók” történetének feltárásán keresztül, akik a cár által a 19. század elején alapított harkovi és kijevi egyetem tanszékein oktattak és kutattak, ahogy azt Catherine B. Clay írása kiemeli („Az egyetemi néprajzoktatás szerepe 1830 és 1850 között az orosz birodalmon belül kialakuló ukrán nemzet létrejöttében”). Azáltal nevezetesen, hogy ezek az oktatók az 1830-as és 1840-es években egy, eleinte pusztán tudományos-kulturális horizontú, döntően etnográfiai érdeklődésű kutatómozgalmat indítottak, mely a század ötvenes és hatvanas éveire már nyíltan politikai követeléseket is megfogalmazó nacionalista mozgalommá alakult át. Jóllehet a cári politika irányítói éppen a sok évszázados lengyel kulturális befolyás semlegesítése, illetve felváltása végett támogatták, kezdetben skrupulusok nélkül, a lengyeltől különböző *helyi* identitásformák és diskurzusok lehetőségének kiformalódását, ezáltal, már középtávon is, végeredményben a „se nem orosz, se nem lengyel” típusú lokális identitás meggyökeresedését segítették elő, illetve gyorsították fel, mégpedig a rivális birodalmak egykori határmezsgyéjén élő szlávok helyett, nevében, érdekében szóló értelmiségiek hatékony

közreműködésével, elősegítve e népesség saját, immár nyíltan autochton identitását és egyre öntudatosabb értelmiségének kitermelődését.

Az oroszországi ukrán nemzeti öntudat kifejlődését végeredményben döntően elősegítő két „kisoroszországi” egyetem példájával meglehetősen ellentétben – jóllehet egy elvileg hasonló szellemi központ vizsgálatán keresztül – mutatja be Marlène Laruelle a „bohémiai történelmi nemzet” hajdan nagyjából egységes kulturális elitjének nyelvi-etnikai vonalak mentén, de diszciplináris és tudományos keretek között is véglegesül kettéválását Közép-Európa legrégibb univerzitása, a prágai Károly Egyetem 1882-es kettészakadásának hatását boncolgató írásában („Történelemoktatás a prágai Károly Egyetemen 1882 és 1918 között”). A cikk szerzője a Jaroslav Goll nevével fémjellezhető professzionális egyetemi cseh történetírás létrejöttének tükrében tárja fel azt a konfliktusrendszert, amely a 19. század végi és 20. század eleji cseh nemzettudatot meghatározó, immár diszciplínaként intézményesült egyetemi történetírást és -oktatást jellemezte. Így annak kényszerét, hogy egyszerre határolódjék el a „nemzet- és történetírás atyjaként” aposztrofált Palacký-féle történetírói hagyományt és nemzetszemléletet követőktől (akik elsősorban egyetemi kereteken kívülről érkeztek), valamint a születőben lévő – de a filozófus T. G. Masaryknak köszönhetően máris az intézményesülés útjára lépő és komoly vetélytársként jelentkező – társadalomtudományok művelőitől. A prágai egyetemi történetírás, amellet, hogy a kortárs, nagytekintélyű európai történetírói műhelyek irányzataival igyekezett mindvégig lépést tartani, mégis a németajkú és birodalmi horizontú csehországi (pontosabban bohémiai) német egyetemen oktató kortárs történész-kollégák ellenében vált az egyre inkább csak a cseh etnikummal azonosított Nemzet történelmének kizárólagos, de legalábbis hegemón letéteményesévé és képének össznemzeti szinten is sikeres terjesztőjévé (mindenekelőtt szaktudományos történeti folyóiratok és civil egyesületek alapítása, illetve sikeres kisajátítása által).

Végül, a tanulmánykötet utolsó három írása két szempontból is érzékelhetően elkülönül az első három esettanulmánytól. Egyfelől, immáron az adott nemzeti történetírásokhoz tartozó „hazai” kutatók boncolgatják saját nemzeti hagyományuk iskolai történelmi diskurzusának kánonját, másfelől pedig az általános szaktudományos és egyetemi diszciplináris kereteken belül zajló történelemírás, -oktatás vizsgálata helyett konkrétan az elemi és középszintű történelemoktatás kérdése kerül a történetész optika előterébe. Ez utóbbi pedig szükségszerűen vonja maga után a történelemtankönyvek,

e kivételes jelentőségű *lieu de mémoire*-ok vizsgálatának szükségességét.⁴ Kiemelendő továbbá, hogy amíg egyfelől a korabeli lengyel és cseh történetírás hagyományaihoz és színvonalához képest fiatalabb és kevésbé komplex nemzeti historiográfiákról és oktatási rendszerekről van szó az itt vizsgált két újdonsült balkáni ország, Románia és Bulgária esetében, addig a 19. század utolsó évtizedeiben szuverénné váló mindkét ország már felsőbb birodalmi kontroll kényszere nélkül foghatott saját „nemzeti historiográfiájának” fabrikálásához és annak a kiépülő oktatási hálózataikon keresztül történő tömeges terjesztéséhez. Mirela-Luminița Murgescu írása („Történelemoktatás a román iskolákban 1831 és 1944 között”) a lényegében „klasszikus” európai nemzetépítési séma egyik sikeres, bár ellentmondásokkal is terhelt példáját tárja az olvasó elé, amikor bemutatja, hogy a történelemoktatás – amely Romániában csupán a 19. század második felétől lépett elő önálló iskolai tárggyá elemi és középszinten – gyakorlatilag megszakítás nélkül, egészen a kommunista hatalomátvétel keltette radikális diskurzusváltásig állt permanensen a nemzetépítés szolgálatában (kiterve egyben arra is, hogy a két beszédmód a hatvanas évektől immár a „nemzeti kommunizmus” szócsövéné olvadt össze). A két bolgár történész tanulmánya ezzel szemben egy jóval heterogénebb és rendhagyóbb nemzeti történetíró és -oktató modellel ismerteti meg az olvasót. Egyfelől, Dessislava Lilova tanulmánya („Az egyetemes történelem a nemzeti kultúra szolgálatában. A 19. századi bolgár nemzeti ébredés tapasztalatai”) felhívja a figyelmet a 19. század legvégén, egymással lényegében egyidőben születő bolgár nyelvű oktatás és nemzeti történetírás nehézségeinek sajátos következményeire: hangsúlyozza az eleinte kizárólag külföldi szerzők világtörténelem-tankönyveinek fordításaira támaszkodó bolgár történelemoktatás korabeli egyediségét, valamint azoknak a történelemképeknek a toleráns egymás mellett élését, amelyek a tényleges oszmán állami, illetve egyházi kontroll híján egymással szabadon versenghettek. Másfelől, Liliána Deyanova írása, mely a kommunista és posztkommunista éra folyamatosan átiródó történelemtankönyveit veti egybe („Tankönyvek csata után: a nemzeti történelem könyvei Bulgáriában 1944 és 1989 után”), konklúziójában két, napjainkban is élő, nyugtalanító jelenségre mutat rá: a bolgár nemzeti emlékezet (lényegében pro- és antikommunista látószögre történő, szinte polgárháborús) kettéhasadására, valamint arra az egyszerre nemzeti és szocialista historiográfiai hagyományra, mely már a rendszerváltás előtt, az in-

⁴ „A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.” Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. *Actas*, 1999, 3. 154.

ternacionalista látszat ellenére is, a 20. század elején kiformalódott nemzeti történetírás sablonjait használta fel és manipulálta sikerrel.

A recenziót egy akutnak érzett problémával zárnam. A kötet tematikus bemutatásának végére érve talán korántsem tűnik indokolatlannak, ha hangot adunk – Közép- és Kelet-Európáról lévén szó – a jogosan érezhető csalódásnak, mely abból fakad, hogy egyetlen, a magyar illetve magyarországi nemzettudat (jobban mondva szinkrón és diakrón változatai) és a magyarországi történelemoktatás történetének összefüggéseit boncolgató tanulmány sem szerepel a válogatásban. Hiányérzetünk ráadásul kettős értelemben is megalapozottnak tetszhet: a kötetben ugyanis sem az etnikai illetve kulturális értelemben vett magyarság, sem pedig az egész Kárpát-medencei térség más etnikai közösségeinek történetírói hagyománya, nemzeté alakulása és az 1918-ig azonos kereteken belül folyó oktatástörténetük közötti interakciók és összefüggések generálta problematikákat tematizáló írás sem található. Mindez persze fakadhat a szerkesztőtől és a kötet közreműködőitől független körülményekből is (ahogy azt egyébként a recenzió szerzőjének az előbbiektől szerencséje volt megtudni), és aminek fájó hiányát legalább a kötet külső borítójának „Az iskolából távozó magyar gyermekek. Orsova, 1837. július 8.” címet viselő litográfiaválasztása révén próbált, ha ez esetben inkább csak szimbolikusan, de mégis némiképp orvosolni a különben mindvégig példamutató szerkesztői érzékenység.

JULIANE BRANDT

Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.*

[Iskolai élet és nemzeti integráció Magyarországon: Szlovákok, románok és erdélyi szászok a magyar állameszmével való szembesülés során, 1867–1914.] Oldenbourg: München, 2003. 531.

Milyen szerepet játszott az iskola a nemzet kialakulásában? Milyen feladatokat bízott rá a soknemzetiségű magyar állam 1867 után, milyen előfeltételekkel láthatott hozzá a teljesítésükhöz, és milyen tényleges hatást ért el, különösen a szlovákok, románok és erdélyi szászok lakta területeken? Ezeket a kérdéseket vizsgálja Joachim von Puttkamer e monográfiájában, amely egyben habilitációs dolgozata is. Olyan kérdést érint ezáltal, mely nagyon aktuális, a hosszú hagyománnyal rendelkező mai kisebbségi konfliktusok láttán éppúgy, mint a migráció révén újonnan kialakuló problémákra való tekintettel. Különösen pedig elméleti és módszertani kihívást jelent a dualizmus kori magyar nemzetiségi politika jellegéről, a nemzetiségi lakosok nyelvi asszimilációjának spontán vagy kényszerű jellegéről, egy, mind az államnak, mind hatóságainak és a helyi politikusoknak tulajdonított (vagy éppen felrött) magyarosítási politika mértékéről és sikeréről folytatott viták közepette.

A szerző igen körültekintő módon közelíti meg ezeket a problémákat, és elismerésre méltó komplexitásban mutatja be őket. Részletesen, az olvasót jól informálva elemzi a célmeghatározások és a felek cselekvésére ható előfeltételek kölcsönhatását, a feltételeknek ebben a folyamatban bekövetkező változását és a stratégiák újrafogalmazását, hogy végül ennek az – összetett konfliktushelyzetek, eltérő regionális, illetve az egyes nemzetiségek viszonyait jel-

lemző kiindulási állapotok által meghatározott – fejlődésnek az eredményeit prezentálja. Emellett – mondhatni, ennek ellenére – a terjedelmes mű meglepően olvasmányos. A problémaorientált bevezetés a már-már áttekinthetetlen nacionalizmus-irodalomnak a téma szempontjából releváns téziseit és kérdésfelvetéseit mutatja be; az egyes problémák tárgyalása nem megy át óvatos „egyrészt, de másrészt”-stílusú lavírozásba, hanem világosan, egy sor illusztratív és tanulságos eset példáján írja le a kiemelt összefüggéseket. Mindezt annak ellenére sikerült megvalósítani, hogy több, lényeges forráseggyüttes is megsemmisült, amelyeket helyi, nem egyenletes, és kronológiailag sem folytonos iratanyagokból kellett pótolni. Így a szerző egyszemélyes vállalkozása – bár a bevezetőben elutasítja azt a kívánalmat, hogy művével „teljes összképet” adjon (69) –, olyan feldolgozást eredményezett, amely sokáig alapmű maradhat a témakörben, már csak a kísérlet módszertani aspektusai miatt is.

A mű hét fejezetre tagolódik. Az első elméleti és történeti bevezetést nyújt a „Nemzetállami iskolapolitika egy többnyelvű környezetben” témájába. A nacionalizmuselméleti megfontolások mellett általánosan, valamint az egyes nemzetiségek vonatkozásában ecseteli a kormányzati iskolapolitika alapvonalait, ezeket elhatárolja a politikai pártok konfrontációi során tett politikai nyilatkozatoktól (amelyek nem annyira a konkrét iskolapolitikát, hanem az egyes programok profilírozását tartották szem előtt, de általában a magyarosítás példatáraként szolgálnak a történetírásban), végül a kutatás eddigi állását és forrásait mutatja be (15–69). Lényeges az a megállapítása, hogy nem a nemzetiségi politika, hanem a nemzeti állam jelentette „a magyar iskolapolitika rögzített pontját” 1867 után, és hogy ez utóbbi az iskolák strukturális kiépítését, modern, differenciált és teljesítőképes rendszerré való átalakításukat tekintette legfontosabb feladatának (32).

A második fejezet az iskolák működésével, modernizációjuk stratégiáival és növekvő nemzetpolitikai súlyukkal foglalkozik, amely különösen az 1907-es Lex Apponyi-ban jelentkezett. Továbbá, a politika eredményét vizsgálja az elemi iskolák, illetve (szintén regionális és nemzetiség szerinti bontásban) a középiskolák terén is (70–186). Az 1848-as tapasztalatok hatására Magyarország – közsismert módon, eltérve az egyes nyugat-európai országokban választott, ott polgári mintának tekintett úttól – nem az iskolák államosítását választotta, hanem az egyházi felekezetek illetékességében hagyta meg azokat. Az állam alapvetően arra korlátozta magát, hogy keretfeltételeket és -elvárásokat írjon elő. Kulturális hagyományai, valamint anyagi lehetőségeik miatt az egyes egyházak azonban más-más előfeltételekkel rendelkeztek ahhoz, hogy teljesítsék kötelezettségeiket e téren, és hogy ki is használják ele-

ve adott mozgásterüket a különböző nemzetiségekhez tartozó tagjaik érdekében. Az állam viszont szükség esetén – az évek folyamán egyre nagyobb mértékben – anyagi eszközöket is rendelkezésükre bocsátott, de ennek következtében növekvő beleszólási lehetőségre is szert tett.

A harmadik fejezet a történettudományban is talán leginkább vitatott kérdést, az „államnyelv és többnyelvűség” problémáját tárgyalja (187–252). A magyarországi és a pár nemzedékkel korábbi francia viszonyok különbsége Puttkamer szerint abban áll, hogy Magyarországon nem egy teljesen kifejlett nemzet állott napirenden – a nemzet nyelvi egyesülése hiányzott volna még ehhez (187). 1880-ban kevesebb mint a lakosság fele beszélt anyanyelvként a magyart, ezen túl főleg a felső-magyarországi németek és erdélyi szászok között létezett magyar nyelvismeret. Más nyelvek ismerete erősen a lakosság regionális összetételétől függött, ami nem mindig vált a magyar javára. Az 1870-es, 1880-as években a magyar nyelv iskolai tanítása (a nemzetiségek lakta területeken) a nyelvi alapismeretek terjesztésének jegyében állt, ezt követően a magyar nyelv szélesebb iskolai alkalmazására tértek át. Ezt a folyamatot egyes iskolák állami illetékességbe való átadása, illetve az állam növekvő, közös finanszírozás révén nyert beleszólási lehetősége is előre vitte. Az állami integráció előrehaladása, ennek következtében a hatóságokkal való érintkezés növekvő kiterjedése, a perifériák erősebb bevonása a dinamikus fejlődő belső piacba azt eredményezte, hogy ez a fejlődés nem szükségképpen ütközött az érintettek ellenállásába.

A negyedik és ötödik fejezet a magyar nemzetkoncepciónak, illetve a nemzetiségek identitáskoncepcióinak a tanításban, és szélesebb értelemben az iskolai életben való közvetítését és alkalmazását vizsgálja (252–395, 396–417). A negyedik a magyar nemzeteszemlének és törvényes kodifikálásának iskolai tanításáról szól, a magyar, illetve a román, szlovák és szász „alapító mítoszt” (*foundation myth*) elemzi a vizsgált időszak tankönyveiben. Az ötödik azt a kérdést teszi fel, hogyan került sor „a nemzet inszenálására” az iskolai ünnepségeken. A hatodik fejezet a mindennapi iskolai élet további mozzanataként azt veszi szemügyre, milyen konfliktusokba kerültek a nem-magyar iskolás gyerekek, diákok, és hogyan foglalmazták meg, miként alkalmazták öntevékeny módon a nemzet modelljét önképzőkörökben (418–445). A hetedik fejezet az „iskolák Magyarországon 1867–1914” tárgykörében von mérleget (446–454). A kötetet a rövidítések, táblázatok és térképek jegyzékei, a forrás- és irodalomjegyzék, a helységek és megyék többnyelvű mutatója, valamint egy részletes személynévmutató zárja.

A műnek már önmagában is lényeges eredménye az a pontos leírás, amit az állam, illetve más politikai tényezők által követett célokról ad, mind az iskolaügy általános fejlesztését tekintve, mind az egyes nemzetiségek lakta terüle-

teken. Fontos eredmény e projekt eltérő, helyi és regionális feltételeinek elemzése, azoknak az anyagi, intézményes és személyi előfeltételeknek és koncepcióknak a vizsgálata, melyekkel a nemzetiségek rendelkeztek, valamint azoknak a fejlődéseknek a szemrevételezése, amelyek – az ország szocio-kulturális és gazdasági modernizációjába illeszkedve – több évtized alatt lezajlottak az egyes feleknél. Az iskolaügy nemzeti integrációjának eredményét – annak strukturális modernizációjával egybekötve – Puttkamer nyomán a következőképp lehet összefoglalni. Az iskolák látogatottsága és az alfabetizáció terén a viszonyok 1867 óta lényegesen javultak. Az 1907-es Lex Apponyi az iskolai hatóságoknak „egy alkalmas eszköztárt” is rendelkezésére bocsátott, hogy a nagyjából egyházi illetékességű iskolák még fennálló hiányait megszüntessék. Sőt, a középiskolák terén bizonyos túltermelés alakult ki. A magyar iskolapolitikában vallott további fontos célok is sikerült elérni: a magyar nyelv az országban mindenütt teret nyert; a tankönyvek szisztematikus ellenőrzése, valamint a tanítók és tanárok képzése garantálta, hogy az iskolákban a magyar állameszmét közvetítsék, és vele versengő koncepciók alig tehettek szert befolyásra. A Lex Apponyi az államnak ezen a területen is tág cselekvési teret biztosított, azonban ez a törvény sem jelentett elfordulást az egyházak iskolai illetékességének a modelljétől. A nemzeti jubileumok és emlékünnepek egyre sűrűbb sora az iskolák számára még több alkalmat adott a politikai értékek terjesztésére. Az ily módon mindennapivá váló történeti emlékezés azonban kiüresítette a nemzeti pátoszt. Az államnyelv tanításával viszont – minden patetikus felmagasztalása mellett – pragmatikusabban bántak a mindennapokban, mint azt a politikai profilírozás érdekében tett kortárs nyilatkozatok sejteni engednék. A politikai államnemzet toleránsan használt modelljétől való, egy magyar jellegű kulturális nemzet felé történő elmozdulás az iskolákban – némi késéssel – az 1880-as évek közepétől figyelhető meg. Puttkamer azonban azt is leszögezi, hogy „a magyarosítás felé mutató tendencia sosem vezetett a magyar politikai nemzetet belül fennálló egyéni, polgári egyenjogúságtól való elforduláshoz”. „A politikai nemzet és az etnikai sokféleség között az iskolákban létező feszültség hosszútávon megoldatlan maradt” (448, 449). Az iskolán kívüli mindennapi élet sok mindent megkérdőjelezett, amit az iskola a nemzetiségi törvény szellemében tanított és tett. A fontos azonban az, hogy „az államnemzet eszméjét a magyar nemzeti tendenciák nem háttérbe szorították, hanem ráakódtak arra [überformt wurde]” (449). Ez az eszme azonban így is „gondolkodási minta és azonosulási lehetőség” maradt, növekvő mértékben „az egyén etnikai származá-

sával szemben közömbös, kulturálisan azonban egyértelműen magyar jellemű [ungarisch geprägt] nemzet” értelmében (450).

A koncepció megvalósítása emellett regionális különbségeket is mutatott. A szlovák nemzeti politikával szemben például erélyesen jártak el az 1870-es években, azzal az eredménnyel, hogy a szlovák nemzeti mozgalom ezután mindössze néhány száz főre korlátozódott. A szlovákok vallási kötődése két, egymással rivalizáló egyházhoz, a római katolikushoz és az evangélikushoz – ahol viszont kisebbséget alkottak, vagy alig épültek be az elitbe –, kulturális céljaiknak is kevés súlyt biztosított az iskolákban. Más volt a helyzet a szászoknál, akik hajdan rendi privilégiumokkal rendelkeztek, amelyek csoportazonosságukat is befolyásolták, és ráadásul már a korszak elején sűrű iskolahálózattal és jól kvalifikált tanítási személyzettel is rendelkeztek. De másképp alakult a helyzet az erdélyi románoknál is, akiknél a korszak elején különösen magas volt az írástudatlanok aránya és kevés az iskola, de akik a lakosságon belüli magas arányuk és egyházi viszonyaik miatt végül egy – minőségileg a szászokéval versenyezni nem tudó –, de a nemzetiség tagjait az elemi iskolában egyebek mellett saját anyanyelvükön tanító iskolahálózatot építettek fel. A szlovákok esetében az is éreztette hatását, hogy a nagymorva birodalomról szóló szlovák „alapító mítoszt” a magyar hegemon törekvések ellen csak nehezen lehetett felhasználni, ugyanakkor ez széles politikai támadási felületet nyújtott a pánszlávizmus vádjának. Így a szlovák diákok többsége – a felső-magyarországi németekhez vagy a zsidókhoz hasonlóan – élt azzal a lehetőséggel, amit a magyar állameszme elfogadása és a magyar társadalomba való integráció nyújtott. A szlovák nyelv ily módon „a falusi és a magánélet szférájába” szorult vissza.

A lappangó ellentétek ezzel azonban nem küszöbölődtek ki. Végeredményben a magyar kormányzatok „magas árat fizettek iskolapolitikájukért, amely az elemi iskolák strukturális problémáinak megoldását nemzeti témákkal fedette át” (453). E politika, illetve az elutasítás, amit a nemzetiségek nemzetpolitikai aktivistái körében kiváltott, Magyarország külföldi képét is negatívan formálta, és, ahogy a szerző befejezésül „sejteni”: mindez a soron következő válságokban az ország belső összetartására, sőt történeti határainak fennállására nézve súlyos kockázattá vált.

VARGA SZABOLCS

Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel.*
Magyar a Magyarért Alapítvány: Budapest, 2004. 260.
(Kapu Könyvek)

Nem véletlen, hogy a Sokcsevits Dénes könyvéről szóló jelen recenzió csak egy a sok közül: a szerző fontos kérdést feszegető művet tett le az asztalra, amelyből remélhetőleg a magyarokkal együtt élő más népek történetét kutatók is ihletet kapnak. Az sem véletlen, hogy eddig nem készült hasonló munka, hiszen megírásához olyan historikusra volt szükség, aki Zágrábban és Budapesten egyaránt otthonosan mozog, és mindkét nép történelmének kitűnő ismerője. Napjainkban ennek a kritériumnak csak kevesen felelnek meg – köztük van Sokcsevits Dénes –, ami intő kritika a magyar történelemszociológia felé. A szerző az egykori horvát szépirodalom és sajtó alkotásait elemezve arra kereste a választ, hogy a történelem folyamán miért és mikor változott a horvátok magyarságképe. Egzakt módszerekkel, elfogulatlanul, tabuk nélkül elemzi azokat az okokat, amelyek az évszázadokon keresztül pozitív képet olyannyira megváltoztatták, hogy fegyveres konfliktusra került sor a két nép között, és később a horvátok jelentős része örömmel fogadta a nyolcszáz éves perszónalunio megszűnését.

Sokcsevits könyve a horvátok magyarságképét vizsgálja a 18. század végétől 1918-ig. A szerző nemcsak a történelem mesterségének eszköztárát használja: ez emeli munkája színvonalát. Nagyon jól tudja, hogy eredeti szakmájának hagyományos „fegyverzet” kevés lenne a győzelemhez, ahhoz, hogy a probléma gyökereihez áshasson le. A feladat sikere érdekében a szociálpszichológia módszereit is igénybe veszi; ha a nemzeti sztereotípiák vizsgálata a cél, ez valóban többlet-eredménnyel kecsegtet. A fejezetek olvasása közben kellemes meglepetést kelt, hogy a *Magyar múlt horvát szemmel* című könyv sokkal többet nyújt, mint amit a címben maga elé tűz. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, miszerint „magyarnak lenni kollektív neurózis”, akkor bátran kijelenthetjük a könyv olvasása után, hogy horvátnak lenni sem könnyebb. A nagyobb testvér melletti frusztráció ismert jelensége magyar szemszögből is érthetővé teszi a horvátok

ambivalens érzéseit a magyar nép iránt. (Elég utalni a Habsburg Birodalom iránti magyar attitűdökre, melyekben az elszakadás törekvése keveredett a ragaszkodással, amire jó példa Ferenc József megítélésének koronkénti változása a magyar közgondolkodásban.)

A szűkebben vett témához elméleti és történeti bevezető után jutunk. Könyve elején nehéz kérdést old meg elegánsan a szerző, hisz a horvát-magyar közös múlt kezdete a homályba vész, és bár Sokcsevits kitűnően ismeri az erre vonatkozó véleményeket, mégsem akar „leragadni” náluk. Kevés példa akad az európai történelemben arra, hogy két, nyelvében ennyire különböző nemzet, kultúrájában ilyen sok szállal kötődjék egymáshoz. A szoros kapcsolatra jellemző, hogy a 15–17. század számos történelmi személyiségét joggal tarthatja magának mind a magyar, mind a horvát nemzeti emlékezet. A kereszténység felvételétől kezdve, a közös államiság adta politikai keretekben, mindkét nép a nyugati kultúrkör részévé vált, és mivel közvetítő nyelvként a latin szolgált számukra – ami egyben Itália és a Nyugat felé is biztosította a kapcsolatot –, a közös államalakulaton belül hosszú, termékeny együttélésre nyílt lehetőség a nyugati kultúrkör peremén. Bár ennek a korszaknak bőséges szakirodalma van, a szerző ezt a „ziccet” kihagyva, a lehető legrövidebb úton vágta át magát a közös múlt első hatszáz évén, hiszen a horvátok magyarságképe – ha volt ilyen ekkor – még jobbra pozitív lehetett. Az anyag kezelésének ebből a módjából is látszik, hogy a munka, műfaját tekintve, inkább tekinthető izgalmas esszének, mint monográfiának. Igaz, hogy a szerző akár egy tucat részfejezetet is sokkal bővebben kidolgozhatott volna, de inkább betartotta – helyesen – az önmagya által szabott kereteket, és nem kalandozott el a címben is megfogalmazott, számára központi jelentőségű kérdéstől.

A Magyar Királyság népeinek modern értelemben vett nemzetté válása az 1790. évi országgyűlésen kezdődött, így Sokcsevits is innen kezdi elemzését. Ezen az országgyűlésen vette kezdetét az a fél évszázados vita, amely végül a magyar nyelv hivatalossá tételéhez vezetett. A magyar nemesség a francia felvilágosodás eszméinek hatására, valamint II. József intézkedéseinek ellenében jutott arra a felismerésre, hogy a „kalapos király” uralkodásának mechanizmusa nemzeti létét fenyegeti. A magyar rendek követelése példát kínált a többi, itt élő nemzetiség számára, csakhogy ezek már nem Bécs, hanem éppen a magyarok akaratával szemben követték ezt a példát. Itt válik végzetesen kettőssé a horvátok magyarságképe. Ekkor a magyarság egyfelől példakép, másfelől nemzetük szabadságát fenyegető ellenség a számukra. „Semmi kifogásom az ellen, hogy a fiam gyűlöli a magyarokat, hiszen én is gyűlölöm őket tiszta szívemből. Az, hogy én neki a magyar nyelv tanulását

előbb ajánlottam, később tanácsoltam, majd megparancsoltam, s végül erővel (mint zsarnok) kényszerítettem rá, annak egyszerű oka és természetes indoka, hogy fiatal emberként könnyebben talál magának állást, vagy tisztességet, akár mint orvos, jogász, vagy pap” – mondta ebben az időben Ignjat Alojzije Brlić, a horvát nemzeti mozgalom jeles személyisége. A 19. század szellemi és kulturális irányzatai, mint a romantika, és az ezzel összefüggésben születő nacionalizmus, amelyet a Habsburg Birodalom nyugatról „importált”, már a reformkorban megpecsételték a soknemzetiségű államalakulat sorsát. A helyzetet azonban erősen árnyalja, hogy a horvát politikai életben létezett egy komoly befolyással rendelkező, zömmel kismemeseket tömörítő csoport: a magyarónok, akik a hagyományosan pozitív magyarságképet képviselték, és nem fogadták el a pánszlávizmust. Valójában Horvátország számára a felvilágosodás nem hozta el a szabadságot, csak több kényszerpálya lehetőségét kínálta fel.

Tanulságos a reformkor neves személyiségeiről vallott horvát véleményeket bemutató fejezet. Amíg a gazdaság modernizációja miatt Széchenyi példaképpé válhatott, addig a politikában ez nem működött, mert „...Mi Kossuth urat és elveit gyűlöljük...”, ahogy egy horvát újság írta. A szabadságharc értékelése azért is volt eltérő a két nép történelmi tudatában, mert 1097 óta ez volt az első nyílt fegyveres konfliktus köztük; az összecsapás egyik oka a magyarságkép démonizálása, a másik az áprilisi törvények szükkeblősége volt. A magyar politikai elit nem ismerte fel, hogy minden egyes, a reformkorban elért eredménnyel a horvát-magyar kapcsolatok koporsójába vert egy szöveget, amikor ugyanezeket az eredményeket a horvát törvényhozástól megtagadta. Ezt az összességében rendkívül negatív magyarságképet a még gyűlöltebb Bach-rendszer keserű valósága fogja csak oldani, olyannyira, hogy a solferinói csata idejére újra divat lesz a magyar tánc, a magyar viselet, sőt, nagysikerű magyar nyelvtanfolyam is indul Zágráiban, ahol húsz évvel korábban magyar könyveket égettek.

A nemzetté válás folyamatának katalizátora az éppen ebben az időben megszülető újságírás, a politikai publicisztika volt, amely megteremtette a nyilvános közéletet. Talán ennek, a 19. századi horvát magyarságkép változásain keresztül történő bemutatása a könyv legerősebb része. A mai modern értelemben vett politikai pártok megszületésének ideje ez a korszak, amikor a tömegdemokráciák választójogi erejét még a publicisztikák által irányított közhangulat helyettesíti. Ez különösen jól kitapintható a kiegyezés előtti magyar-horvát közjogi csatározásokban, amelyek főleg újságok hasábjain folytak.

Az 1868-as kiegyezést követő időszak sokban hasonlít a magyar és a horvát oldalon. Mindkét táborban szép számmal voltak olyanok, akik elutasítottak

ták, akik szükséges rossznak tartották, vagy egyedül üdvözítő megoldásnak látták a kérdés rendezését. A viszonyt a magyar fél reinkorporációs törekvésein túl a magyar gazdasági erőfölény, és a magyar szupremáciától tartó horvát félelmek egyaránt megterhelték, és az egyébként Szlavóniában született, Zágrábban tanult Khuen-Héderváry Károly báni működése juttatta mélypontra érzéketlen politikájával – jellemző, hogy épp az Osztrák-Magyar Monarchiának a magyarság számára legprosperálóbb időszakában. Paradox módon a magyar fél sorsának – látszólagos – jobbrafordulása után a horvát-magyar viszony elhidegülése következett be. Látszólag a horvát félelmeket támasztotta alá a katonai határörvidék felszámolása után Szlavóniába költöző magyar telepesek mozgalmá, valamint a horvátországi vasútvonalak hosszát megháromszorozó MÁV erős magyar befolyásoltsága. Ez a jobbra negatív magyarsággép a Magyar Királyság és a horvát-magyar perszónálunió felbomlásáig már nem is változott.

A mű végét kissé lezáratlannak, talán elnagyoltnak érzem, hiszen az I. világháború idején bizonyára intenzív volt a két nép kapcsolata, és a Bosznia annektálása körüli esztendőik is nagyobb terjedelmet érdemeltek volna. Összességében azonban elégedetten teheti le az olvasó Sokcsevits Dénes könyvét, és ezen az érzésen a néhány sajtóhiba, az irodalomjegyzék talán nem túl szerencsésen megválasztott tipográfiája sem változtat: a gördülékeny fogalmazás, a logikus gondolatmenet bőségesen kárpótolt mindezekért. Azt sajnálhatjuk csupán, hogy a kötet nem nagyobb példányszámban, egyetemi tankönyvként jelent meg; örvendetes azonban, hogy a Magyar a Magyarért Alapítvány vállalta e fontos, a történettudomány szempontjából hiánypótló mű megjelenését.

JULIANE BRANDT

A németországi Délkelet-Európa-kutatás új kihívások előtt *A Délkeleteurópa-Társaság tudományos tanácsának freiburgi szimpóziuma*

2005 február 4-én Freiburgban, a Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropa-Gesellschaft, SOG) ezévi, Freiburgban tartott közgyűlése keretében, a társaság tudományos tanácsa Anton Sterbling (Görlitz) szervezésében szimpóziumot rendezett, a következő témában: „A Délkelet-Európával foglalkozó kutatás új kihívások előtt: diszciplináris sokféleség és interdiszciplináris perspektívák” („Die Südosteuropaforschung vor neuen Herausforderungen. Disziplinäre Vielfalt und interdisziplinäre Perspektiven”).

Az 1952-ben alapított társaságról érdemes megemlíteni, hogy fontos tudományos közvetítő szervezet Németország és a délkelet-európai államok között. A független, közhasznú tudományos társaság, alapszabálya szerint Németország, valamint a délkelet-európai országok – Albánia, Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Ciprus, Görögország, Horvátország, Magyarország, Makedónia, a Moldvai Köztársaság, Románia, Szlovákia, valamint Törökország – közötti tudományos, gazdasági és kulturális kapcsolatokat támogatja. Az országoknak ez a listája nyilván inkább a második világháború utáni helyzet és a hidegháborús korszak eredménye, és nem annyira egy tudományos régió-konceptió lecsapódása. A társaság az illető országokról, főleg történeti és aktuális fejlődésükről szóló ismeretek terjesztését segíti elő, ezzel szolgálva a kölcsönös megértést és együttműködést. Az elmúlt másfél évtized alatt különösen a volt szocialista országok átalakulási folyamatait kísérte figyelemmel. Kezdeményezi a Délkelet-Európával foglalkozó történeti, gazdasági és politikatudományi kutatás kiépitését és hatékonyabbá tételét. Tudományos kutatók közti kapcsolatokat épít, ösztönzi releváns problémák kutatását, és több folyóiratban, könyvsorozatban teszi közzé az eredményeket – így a ne-

gyedékenként megjelenő *Südosteuro-pa-Mitteilungen*-ben, továbbá a *Südosteuro-pa-Jahrbücher*, a *Südosteuro-pa-Studien*, *Südosteuro-pa-Schriften*, *Südosteuro-pa Aktuell* és az *Aus der Südosteuro-pa-Forschung* című sorozatokban. Nemzetközi konferenciákat, szimpóziumokat, szakmai értekezleteket és nyilvános előadásokat rendez, az évente tartott „főiskolai hét” (Hochschulwoche) nevű rendezvénye keretében pedig a fiatal kutatók érdeklődését kívánja felébreszteni a régió országai iránt. A társaság székhelye München, fiókjai azonban tizenkilenc, nagyobb részt egyetemi városban működnek.

Miután Gernot Erler, mint az SOG elnöke, és Elisabeth Cheauré, a filológiai kar dékánja, mint a freiburgi egyetem képviselője, az ülést megnyitották, Anton Sterbling tartotta meg a tudományos tanács szimpóziumának rövid tematikai bevezetőjét a Délkelet-Európa-kutatás aktuális témáiról és intézményi helyzetéről. A szimpózium előadásai földrajzzal (Horst Förster, Tübingen), történettudománnyal (Wolfgang Höpken, Braunschweig/Lip-cse), etnológiával és kultúratudománnyal (Klaus Roth, München), valláskutatással (Hans-Dieter Döpmann, Berlin) és a délkelet-európai lingvisztikával (Helmut Schaller, Marburg) foglalkoztak.

Anton Sterbling elsősorban a szocializmus utáni átmenet folyamatának több országban megfigyelhető válságjelenségeire figyelmeztetett, amelyek ki-küszöböléséhez talán hozzájárulhat az egyes országok várható uniós csatlakozása. Ezek a problémák azonban ad hoc-megoldásoknál többet kívánnak: a régióval foglalkozó tudományoknak összefüggésrendszerükben kellene vizsgálniuk őket, a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé téve az eredményeket. A mostani költségvetési szigorítások és takarékoskodási intézkedések azonban azt eredményezik, hogy az egyetemek – az állami gyámkodástól való megszabadulás helyett, ahogy azt Bolognában tervezték –, fokozatosan az állami támogatástól szabadulnak meg.

Horst Förster a földrajzkutatás fontos jelenkori szerepét világította meg, egyebek mellett az európai térkonceptiók átalakulása példáján. Miközben Európa nyugati országai között mélyül az integráció, és Délkelet-Európa több országa is csatlakozott az EU-hoz (illetve egyéb intézményesített kapcsolatba lépett vele), az egyes államok az átmenet folyamatának problémáival is szembesülnek. Emiatt a kutatás fontos témái a transzformáció, a migráció, a határok és határrégiók, valamint az össztársadalmi átalakulási folyamatok. A délkelet-európai országok gazdaságának, politikai rendszerének és közigazgatásának regionalizálása, amit az EU ösztönöz és támogat, gyakran az állami centralizmus hagyományával ütközik. Az utóbbi visszafogása eddig eltérő eredményekhez vezetett, esélyeit azonban már dokumentálni lehet az egyes

sikeres fejleményeket vizsgáló esettanulmányokkal. A határokon túlterjedő gazdasági régiók megteremtése – amely szintén az EU által támogatott, illetve az EU-pénzek reményében indított fejlemény – a gyakorlatban megint csak eltérő eredményekhez vezetett: a formálisan létrehozott több mint 200 régió legtöbbször csak papíron alakult meg, gyakorlatilag azonban a lakosság elutasítása következtében, vagy az ott élő emberek érdekeinek elhanyagolása miatt máris kudarcba fulladtak ezek a kísérletek. Néhol azonban, például a Duna-Tisza-Maros-Körös-régió esetében, reményt keltő fejlődés indult meg. Förster erről az esetről szólva kifejtette, hogy mivel a politika a tudománytól kívánt információt kapni a régióépítő projekt által érintett lakosság szükségleteiről, elvárásairól és véleményéről, már önmagában ez az elvárás is integrációs folyamatokat indított el a megkezdett kutatás (*field study*) révén, mobilizálva a lakosság közreműködési készségét, ami lényegesen hozzájárult a projekt sikeréhez.

Wolfgang Höpken Délkelet-Európa történeti kutatásának helyzetét és feladatait problematizálta, és az egyetemes történet, illetve a történeti régiónkutatás opciói között helyezte el. A kérdés nemcsak elvi jellegű. Jörg Baberowski, a berlini Humboldt Egyetem Kelet-Európa-történésze két évvel ezelőtt úgy vélte, hogy a kelet-európai történetkutatás – és ez elvben Délkelet-Európára is igaz – hidegháborús kontextusban jött létre, annak idején a szovjet hegemon törekvésekkel szemben volt rá szükség, a hidegháború végével azonban „tárgytalan” lett. Ma már elvileg csak az egyetemes történet keretében lehetne foglalkozni a régió országaival. Kevésbé élesen, de a tendenciát tekintve hasonlóan érvelt nemrég Karl Káser és Hannes Grandits osztrák kutató: a történészek érdeklődését nem magának a régiónak kellene legitimálnia, hanem az azon túl is érvényes kérdésfelvetésnek. Höpken emögött azt az aggodalmat vélte felfedezni, hogy a csupán regionálisan indokolt kutatás egy tisztán konstruktív régiónfogalmat eredményezne, „mental mapping”-gé alakulna át, és végül is az lenne belőle, amire az „orientalism”-fogalommal szokás utalni. Maria Todorova bolgár történész ezt reális veszélynek tekintette egy szintén nemrég lezajlott vitában. Szerinte a Délkelet-Európával foglalkozó történetírást „normalizálni” kellene, vagyis az európai történeten belül kutatni, szakítva az eddigi megközelítéssel, melyet ő egyfajta „imagining the Balcans”-jelenséggként értelmez. Holm Sundhussen ebben a vitában sajtószerű struktúratörténeti ismérveket hangsúlyozott, amelyek szerinte Délkelet-Európát (az ő értelmezésében ez a Szávától és Drávától délre eső területet jelenti) specifikus régióvá, „Europa Balcanica”-vá teszik. E struktúratörténeti – nem mindenki által elfogadott – érvek mellett Höpken más jelenségekre, illetve érvekre is felhívta a figyelmet, amelyek miatt mégis érdemes lehet régiókkal is

foglalkozni: Karl Schlögel, a Viadrina Egyetem kutatója, nemrég megjelent könyvében¹ azt mutatta be, hogy Európa peremén, a hidegháború végét követően, miként állnak helyre a régi történeti régiók. Ezért egyfajta „térbeli fordulatot” (*spacial turn*) ajánlott a történettudomány figyelmébe, olyan európai történetet, amely a terek sokféleségének történetét írja meg. Ezek a viták egyelőre azonban tisztán szakmai és módszertani jellegűek – intézményes változásokat nem eredményeztek, és a tudomány finanszírozásának jelenlegi nehézségei közepette nem is valószínű, hogy újabb, nagyobb terjedelmű kutatások profilját, esetleg intézményesülését határozhatná meg.

Höpken ezek után visszatekintett a szakma fejlődésére. A Délkelet-Európa-kutatás a hetvenes évekig „splendid isolation”-ban, elméletmentesen dolgozott, azóta viszont új megközelítéseket vett át az egyetemes történettől. E megközelítések alkalmazásának, és az egyetemes történetbe általuk való bekapcsolódásnak a nacionalizmuskutatás, valamint a modernizációkutatás volt az elsődleges területe az 1980-as és az 1990-es években (lásd John R. Lampe, Andrew C. Janos, Berend T. Iván–Ránki György, Holm Sundhaussen munkásságát). A modernizációs elmélet hiányai, főleg a sikeres modernizálók példáján bemutatott, várható fejlődési eredmények szerepe mind az elméletben, mind az ennek alapján induló kutatásokban – amit Jürgen Osterhammel „libasor-modell”-nek nevezett – csupán veszteségek és kudarcok históriájaként engedte megírni a régió történetét. Véleményem szerint azonban épp ezek, az elméletnek a történeti kutatásban való konkrét alkalmazására tett kísérletek segítettek tudatosítani e módszertani problémákat. „Az apák társadalomtörténete” elleni nagy támadás² bizony nem itt és nem innen indult; Sundhaussen egyes tanulmányaiban azonban éppen az egyedi történeti fejlődés és az abból eredő váltóbeállítások hatásait mutatta ki a gazdasági és társadalmi struktúrák fejlődésének terén, és specifikusabb modellek használatát kezdeményezte. (Éppen erre épült Janine-Marie Calic – Höpkén által kivételes példaként dicsért – monográfiája is, mely a 19–20. századi szerbiai társadalomfejlődésről szól.³) E specifikus modernizációkutatási dilemmából való kiútként Höpkén olyan megközelítést javasolt, amely az egyes fejlődési utakat és viszonyokat elvben azonos

¹ Schlögel, Karl: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*. Carl Hanser: München, 2003.

² Welskopp, Thomas: *Die Sozialgeschichte der Vaeter. Grenzen und Perspektiven der Historischen Sozialwissenschaft. Geschichte und Gesellschaft*, 1998, 2.

³ Calic, Janine-Marie: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. Oldenbourg: München, 1994. (Südosteuropäische Arbeiten, 92.)

értékűnek fogja fel, egy nemrég megjelent dél-ázsiai vizsgálat szellemében „co-eval”-ként, „parallel co-modernities”-ként értelmezi azokat.⁴

Abban viszont messzemenő egyetértés tapasztalható, hogy mind a túl egyszerű modernizációs modellek kritikája, és az ezekről másutt folyó viták eredményeinek átvétele, mind a nacionalizmuskutatásban használt széles módszertani eszköztár hathatósan hozzájárultak ahhoz, hogy a Délkelet-Európával foglalkozó történeti kutatás végre egy szintre került az európai történettel, és bekapcsolódott annak vitáiba. Most, az előadó szerint, a szakterületen újra és még határozottabban a struktúratörténeti kérdésfelvetések, valamint az egyetemes összehasonlító történet irányába kellene továbblépni. Visszatérve a bevezetőben felvázolt elvi vitákra, a délkelet-európai történet perspektíváját egy általános európai történeten belül helyezte el.

Klaus Roth szemügyre vette, mit kínál az etnológiai és kultúradományszeres kutatás a mostani délkelet-európai fejlődés vizsgálata és értelmezése számára. Szerinte a népi kultúra a régióban nemcsak különösen sokáig élt (a tárgyi kultúra hagyományos elemeinek és a modern mindennapi élet szokásrendszerének és tárgyi világának keveredése még ma is megfigyelhető); nemcsak a nemzeti kultúrák szimbolikáját befolyásolta – miközben az egyes nacionalizmusok is instrumentálták e népi kultúrát –, hanem olyan stratégiák és problémamegoldási módszerek tárházaként is működik, amelyekkel ma az átmenet nehézségei éppúgy, mint az Európai Unió keretében is fellépő, új gazdasági és társadalmi kihívások is szembesíthetők. Roth – például a görögországi vizsgálatok alapján – olyan esetekre utalt, amelyekben a „felsőbbség” kijátszásának modellje került alkalmazásra. Emiatt például az uniós támogatások gyakran nem a szándékolt hatást érik el: a követelményeket az igénylők formálisan teljesítik ugyan, de a gyakorlatban a pénz és más eszközök a hagyományos függési rendszerek fenntartását, stabilizálását szolgálják, kiegészítő jövedelmeket termelnek (és fordítva: az informális kapcsolatrendszer preferenciáját erősítik a formális, állami és egyéb hivatalos keretekkel szemben). Az ilyen eredményekkel és ismeretekkel Roth szerint az etnológia a politika számára is releváns információkat nyújthatna, és tanácsokat adhatna a nem kívánt fejlemények elkerüléséhez – kérdés, hogy a politika ezt a tanácsot tényleg meghallgatja-e.

Hans-Dieter Döpmann arra emlékeztette a résztvevőket, hogy a vallás is az emberi együttélést befolyásoló tényező. Kifogásolta, hogy a szekularizáció té-

⁴ Harootunian, Harry D.: *Overcome by Modernity. History, Culture, and Community in Interwar Japan*. Princeton UP 2000.

nye Németországban, valamint ennek általános, önálló entitásként való feltételezése hozzájárult ahhoz, hogy a nyilvánosság nem is észleli a vallási csoportok elleni erőszakot, így a keresztények elleni erőszakot Irakban és a világ más részein. Emlékeztetett továbbá arra, hogy a Délkelet-Európával foglalkozó vallástudományoknak állandó kötelessége a felvilágosítás, hiszen sok minden, amit a nyilvánosságban és a médiában általánosítva „a vallásnak” rónak fel, semmilyen kapcsolatban nem áll vele; ez a téves interpretáció az érintett országok tényleges fejlődésének megértését gátolja. Példaként hozta fel, hogy azt a viszonylag liberális törvényes szabályozást, mely Bulgáriában az egyházak működésére vonatkozik, a médiában kihagyások révén az intoleráns ortodoxia mintaképévé stilizálják; egy szerb egyházi deklarációt pedig hibás fordítások folytán épp az ellenkezőjére változtattak. A vitában ezzel szemben néhányan a szerb ortodox egyházban valóban fennálló nacionalista szélsőségek veszélyét hangsúlyozták. Döpmann erre egy nem annyira az intézményekből, mint inkább az egyetemes ortodoxia teológiai tanaiból kiinduló érvelés keretében az interkonfessionális és interetnikus párbeszédnek azokra a reménykeltő jeleire utalt, amelyek e régióban is megfigyelhetők. Ezen túl a Délkelet-Európában működő iszlám erősebb kutatását sürgette.

Helmut Schaller előadásában először a szlavisztika németországi történetére tekintett vissza, majd a Balkán-szlavisztika, illetve a Délkelet-Európa-lingvisztika lehetőségeit, perspektíváit vizsgálta. Hasznosnak találná, ha a balkáni nyelvek és dialektusok vizsgálata egy szélesebb, a magyart és a törököt is magában foglaló Délkelet-Európa-lingvisztika, illetve azon túl egy általánosabb európai lingvisztika keretén belül folyna. A délkelet-európai nyelvek atlaszának példáját emelte ki, amelynek megvalósítására Marburgban fontos munkálatok indultak.

Az előadások utáni vita még egyszer kiemelte azt a tág potenciált, amely a különböző diszciplínákban a régió aktuális problémáival kapcsolatban rendelkezésre áll. A résztvevők ismét hangoztatták, hogy mennyire kontraproduktív felszámolni (vagy többéves, kétes végkimenetelű hibernálásra ítélni) olyan lektorátusokat, sőt, egész tanszékeket szerte Németországban, amelyek a kutatásban és tanításban Délkelet-Európa új, vagy jövőendő uniós tagországaival foglalkoznak. Ilyen például a marburgi szlavisztika, Németország legrégebbi ilyen profilú tanszéke, amely Schaller nyugdíjazása meg fog szűnni, vagy a berlini hungarológia, Németország egyetlen, specifikusan magyar filológiai és kultúrtörténeti tanszéke. Csupán a vendéglátó freiburgi egyetem dicsekedhetett azzal, hogy kis szlavisztikai tanszékeit nem zárja be. A következő közgyűlésen az SOG választmányát – inkább elvből, mint valódi reménytől vezérelve – egy megfelelő tiltakozó nyilatkozat közzétételével bízták meg.